

II. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

САВРАНЬ У XIV–XVI СТОЛІТТЯХ У СВІТЛІ НОВОЗНАЙДЕНИХ ДЖЕРЕЛ ТА МАТЕРІАЛІВ

Робота присвячена вивченню далекого минулого одного з населених пунктів східної частини Поділля — Саврані — у XIV–XVI ст. У праці розглядаються нові гіпотези етимології назви «Саврань». З'ясовується, що в розвитку Саврані та його околиць був постійно діючий татарський чинник. Зокрема, існували татарські надписи на гранітних скелях, були татарські могили (кешені). Зроблено висновок про те, що місцева людність визнавала татарську підлеглість (з 90-х років XIV ст.), що виявлялася у сплаті данини татарам. Також встановлено, що перший писемний документ на даний момент, в якому фіксується назва «Саврань», відноситься до доби останнього правителя з династії Коріятовичів. Це є жалувана грамота Федора Коріятовича своєму слугі Паишу Васневичу (1392 р.). В джерелах віднайдено інформацію про те, що за правління великого князя литовського Вітовта Саврань належала місцевому зем'янину Кості Кошиловичу. А в XVI ст. входила до складу маєтків Козарів. Вказані також важливі «транспортні магістралі» — Татарський і Кучманський шляхи, які проходили через Саврань. Відзначено, що на початку 40-х років XVI ст. біля Саврані проходив кордон між Польським королівством та Османською імперією. І, нарешті, проілюстровано, чому саме перша згадка про козаків у польських хроніках пов'язана саме з цією місцевістю.

Ключові слова: Саврань, Поділля, Північне Причорномор'я, історична географія, козаки, татари, кешені, Коріятовичі, Вітовт, Кошиловичі, Козарі.

Після виходу «Савранщини» минуло вже п'ятнадцять років¹. За цей час було зібрано чимало документів, які доповнили наші знання щодо цього регіону². Тому ми поставили перед собою завдання систематизувати та проаналізувати інформацію джерел, щодо вказаного періоду. Назва «Саврань» давня. Швидше за все, населений пункт отримав її від назви річки — Савранки. Нам вже довелося писати щодо етимології цього гідроніму³. Нагадаємо, Я.Р. Дашкевич

* **Ольга Білецька** — кандидат історичних наук, вчитель, Осичківська ЗОШ І–ІІІ ступенів, Савранський район, Одеська область. podolianka@yandex.ru

¹ Білецька О.В. Савранщина. Нарис історії від стародавніх часів до початку ХХ ст. — Одеса, 2000.

² Висловлюємо слова щирої подяки доктору історичних наук, професору Львівського Національного університету М.Г. Крикуну, працівнику апарата Верховної Ради В.П. Гулевичу, кандидату історичних наук К.Ю. Рахно та С.О. Білецькому за надані матеріали та корисні поради.

³ Білецька О.В. Савранщина... — С. 50. Див. також: Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранка (з найдавніших часів до сьогодення) // Студії

вважав, що назва тюркського походження і означає, як «така, що волочиться»⁴, тобто мався на увазі, перш за все, хвилястий хід річки. Ми у свій час висунули гіпотезу, що, можливо, слово «савран» є адекватне тюркському слову «сарбан» (тобто погонич верблюдів⁵). Це не повинно нас дивувати, адже, як відомо з історичних джерел, на території цієї частини Поділля водились верблюди⁶. Однак, є ще одна версія. У 2004 р. її оприлюднив О.Б. Бубенок. Посилаючись на працю В. Бушакова, він вважає, що назву річки Саврань варто «рассматривать... как производный термин от осетинского словосочетания *Sau-ran* — «Черное место»⁷. Разом з тим, ми все ж силяємось до нашої початкової думки щодо назви Саврані.

Історія Саврані та Савранщини, як вважають дослідники Поділля, пов'язана з наслідками Синьоводської битви. Мабуть, саме тут — по річці Савранка — проходила північна межа держави Дмитра⁸. Як писав Я.Р. Дашкевич, основну територію володінь Дмитра можна визначити за назвами річок та населених пунктів. Це і річка Дмитрів Кільш (назва зафіксована на карті 1690 р.), а тепер р. Гнилий Тікич. І село Дмитрашківка («Дмитрашкобо»), яке згадується у спогадах Павла Халєбського під час подорожі патріарха Макарія III у 1654 р., також є відлунням часів бея Дмитра. Це село як *Dmitraszowka* значиться також у спискові маєтків Станіслава Конєцпольського, складеного протягом 1676–679 років, та зафіксоване на карті Г. Левассер де Боплана⁹. Нині — це с. Дмит-

Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 1. — С. 200–217.

⁴ Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико-географічне дослідження на Україні. — К., 1992. — С. 16.

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. — Т. 4 (Ч. 2). — СПб., 1911. — Стб. 431, 342.

⁶ Як повідомляє Мацей Стрийковський, в цих краях водилися верблюди: «stad konńskich kilkodziesiąt i wierblądów, i kociska albo obozyska ich (татар. — О.Б.) ... Liwa z Rusakami... zabrali». — Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i Wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. 2 — S. 7

⁷ Як вказує О. Бубенок, аналогічна назва р. Сауран зафіксована на території Балкарії. Дослідник пише, що саме там «... во времена средневековья существовал значительный массив ираноязычного аланского населения. Дж.Н. Коков и С.О. Шахмурзаев название Сауран также переводят с осетинского как “Черное (темное) место”... Следовательно, названия рек Сауран на Северном Кавказе и Саврань на правобережной степной Украине имеют одно происхождение». — Бубенок О.Б. Аланы — асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004. — С. 173.

⁸ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 10. — 2006. — С. 115, 117; Пилипчук Я.В. Эмир Дмитрий. Улус Джучи и Центрально-Восточная Европа в XIV в. // Золоордынская цивилизация = Golden Horde Civilization. — Казань, 2014. — № 7. — С. 294–307.

⁹ Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2008. — С. 221.

рашівка Піщанського району Вінницької області. Отже, перебування татарської людності відобразилось у топоніміці¹⁰.

Щодо середньовічного життя Саврані, то відомо, що неподалік від нього були (та є й до нині) гранітні скелі. Відомий дослідник подільської минувшини Вавжинець Марчинський (1779–1845) у третьому томі «Статистичного, топографічного та історичного опису Подільської губернії», навів цікаві факти. Він вказав, що:

«Przy Kazawczynie są rozmaite napisy tatarskie na skałach granitowych, białego, śniadego i niebieskiego koloru. Znajdnią się i groby tatarskie z napisem 1377 r. przy tychże skałach»¹¹

«При Казавчині є різноманітні татарські написи на гранітних скелях, білого, оливково-бронзового та блакитного кольору. Знаходяться тут і татарські могили надписом 1377 р. при тих же скелях».

Казавчин знаходиться неподалік від Саврані і, як наш погляд, теж має тюркське походження. Таким чином, відповідно до відомостей Марчинського, неподалік від Саврані були татарські поховання, які називались кишені (інакше кешені)¹². Окрім того, на одній зі скель (на так званій «скелі Ржевуського», оскільки він на ній часто присідав) був напис 1326 р.¹³ Я.Р. Дашкевич вважав, що розв'язку рокам дав Вацлав Ржевуський, який добре знав арабську мову, письмо і календар, а тому їм можна вірити¹⁴. У світлі новознайдених матеріалів, необхідно відзначити, що цей Вацлав Ржевуський (1785–1831) побував на Близькому Сході і отримав там титул еміра. Мав велику пристрасть до

¹⁰ Білецька О.В. Татарська минувшина Саврані (матеріали до вивчення історичної географії Поділля XIV–XVI ст.) // XIX Сходознавчі читання А.Кримського, присвячені до 120-річчя від дня народження Андрія Ковалівського. — Київ, 2015. — У друці. А також див: Білецька О.В. Качибей у XV–XVI ст. (до вивчення історичної географії Поділля) // Записки історичного факультету. — Одеса, 2015. — Т. 26. — У друці.

¹¹ *Marczyński X.W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. — Wilno, 1823. — Т. 3. — S. 236.

¹² *Петрунь Ф.* Нове про Дністрянську старовину... — С. 159–160; *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі... — С. 118; *Konopacki A.* Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku. — Warszawa, 2010. Про кешені див. також: *Руссев Н.Д.* Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus. — СПб.–Кишинев, 1999. — № 5: Неславянское в славянском мире. — С. 379–407. Зараз, на початку ХХІ ст. с. Казавчин Гайворонського району Кіровоградської області та смт Саврань Одеської області входять до різних адміністративно-територіальних одиниць. Проте колись, принаймні в 70-х роках ХІХ ст., вони становили один благочинний округ. Зокрема до 5-го благочинного округу входили: два містечка Саврань та Пісчана, а також 18 сіл, такі як Ракулове, Каменовате, Казавчин, Бондурова, Шляхова, Кричинова, Кринички, Юзефовка, Гетмановка, Бакша, Капустянка, Неделкова, Полянецьке, Ольшанка, Осички, Концеба, Байбузовка, Пужайкове, Дубинове.

¹³ *M[aryański] T.* Sawrań... — S. 350.

¹⁴ *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі... — С. 117.

арабських коней і потім, коли оселився в Саврані, розводив тут породистих скакунів, замальовки яких він помістив у своїй книзі¹⁵.

Міхал Балинський та Тімотеуш Липинський у книзі «Давня Польща з історичної, географічної та статистичної точки зору описана»: «Саврань... знаходиться на самому Татарському шляху, що з'єднується далі з головним Кучманським шляхом... На савранських полях землероби часто знаходять... уламки зброї і спорядження воїнів, а у селі Казавчині знаходяться прадавні могили і татарські надписи, зроблені на гранітних скелях»¹⁶.

Щодо намогильних надписів, то даремно їх шукати зараз, оскільки ще наприкінці XIX ст. Т. Мар'янський написав: «тепер однак нема їх ані сліду» («*dziś jednak nie ma ich ani śladu*»)¹⁷ і також вазав, що «давно в Саврані та його околицях мешкали татари, як свідчать написи на прилеглих скелях»¹⁸. Перебування тут татар збереглося також у свідомості місцевого населення, зокрема, у мікротопонімії. Так, як відголосок тих давніх часів, в сучасному селі Кам'яне (Савранського р-ну Одеської області) ще у XIX ст. одне з урочищ називалось «Татарінова Криниця»¹⁹. А в самій Саврані, неподалік колишнього маслозаводу, є «татарська» бійниця²⁰, яку не змогли зруйнувати найміцніші бульдозери району. Так, вона до сих пір стоїть обабіч дороги.

Згодом місцева людність Саврані стала визнавати татарську підлеглисть. Такий висновок запрошується з нещодавно (у 2014 р.) знайденого та опублікованого невідомого широкому загалу істориків документу, в якому згадується Саврань²¹. Мається на увазі жалувана грамота Федора Коріятовича, яка була дана слuzі Пашку Васневичу на села Шандирів, Новоселицю, Костянтинів,

¹⁵ Ця книга мала цікаве продовження. Після польського повстання 1830 р. маєток Вацлава Ржевуського було конфісковано. Однак книга, написана французькою мовою, вціліла і в рукописному варіанті опинилась в одній з бібліотек Парижу. Під час Другої світової війни, її було віддано до палітурника, а бомба, яка влучила у книгосховище, знищила цілу колекцію рукописів. Спочатку її було видано у Парижі, а потім (у 2004 р.) у Варшаві в опрацюванні Тадеуша Майди. — *Rzewuski W.S. Impressions d'orient et d'Arabie: un cavalier polonaise ches lez Bédouins, 1817–1819.* — Paris, 2002; *Rzewuski W.S. Podróż do Arabii: o koniach kohejlanch, beduinach i przygodach w Arabii/ Oprac. Tadeusz Majda.* — Warszawa, 2004. Однак, варто зазначити, що Ю. Сіцінський, який на початку XX ст. склав археологічну карту Подільської губернії, про надписи на скелях нічого не повідомив. — *Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії.* — К.-П., 2004.

¹⁶ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana.* — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 1351–1352.

¹⁷ *M[aryański] T. Sawrań...* — S. 350.

¹⁸ «Dawniej w S[awrani] i jego okolicach mieszkali Tatarzy, jak świadczą napisy tatarskie na przyległych skałach» // *M[aryański] T. Sawrań// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1889. — Т. 0. — S. 350.

¹⁹ ЦДДА у м. Київ. — Ф. 515. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 265 (зв.); *Білецька О.В. Савранщина. Нарис історії від стародавніх часів до початку XX ст.* — Одеса, 2000. — С. 101–104.

²⁰ Див. фото: *Білецька О.В. Савранщина...* — С. 194.

²¹ Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // *Беларуская даўніна, під ред. Ю.М. Микульского.* — Минск, 2014. — С. 149–150.

Куниче, Гаврилівці, Яголівці, Баксанівці в Брацлавській волості²². У результаті аналізу джерела публікатор джерела прийшов до висновку, що грамота була написана, швидше за все, 9 серпня 1392 р. у Кам'янці-Подільському. А збереглась в копії XVI ст. Про Саарвнь сказано так: «Пашко маєт... ловити куниці, и искати в Саврани и Сарадчыне, и Боброве». В ній же писар вказав: «...коли мают вси земане дань давати в татары, тоє мают дати Пашковы люди...»²³.

На відміну від Т. Гедзь, яка вважає, що тут згадується не саме поселення, а річка (сучасна Савранка)²⁴, ми ж вбачаємо тут саме вказівку на поселення, оскільки в документі використано прийменник «в». Якби було «на» Саврані, то, звичайно мова йшла про річку. Спробуємо також ідентифікувати «Сарадчыне, и Боброве». На нашу думку, перший топонім можна ідентифікувати з с. Саражинка Балтського району Одеської області. А «Бобров» , це як правильно відзначила Т. Гедзь, Бобрик Периший і Бобрик Другий (на р. Кодима) Любашівського району Одеської області.

Наприкінці XIV ст. Савранські землі попадають в орбіту правління великого князя литовського Вітовта. Історики XIX ст. (О. Яблоновський, М. Владимирський-Буданов) в своїх працях стверджували, що Саврань вперше вказується в історичних джерелах у зв'язку з даруванням її великого князя литовського Вітовта панам Кошиловичам²⁵. Але, як бачимо, у світлі новознайдених документів, Саврань фіксується у джерелах за доби Коріятовичів, хоча існувала, напевно, під такою назвою ще раніше. Як вказує Януш Куртика, це надання Вітовт міг здійснити в проміжку між 1411 до 1430 р.²⁶ На відміну від Західного Поділля, Східне Поділля ще немає такого ґрунтового дослідження, де б аналізувалися пожалування Вітовта, які безумовно були²⁷. Отож, самого пожалування (привілея) нам не вдалось віднайти, бо його вже немає. З документу 3

²² Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. Papiery Piasczyńskich. — S. 28–29; Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна / Ред. Ю.М. Миккульский. — Минск, 2014. — С. 147–150. У збірнику не вказано, хто знайшов та підготував документ до друку. Про джерело див. також: *Гедзь Т.* Брацлавська волость у 1392 р. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Braclav1392.html> Lbd. Див. додаток 1.

²³ Там саме. — С. 149.

²⁴ *Гедзь Т.* Брацлавська волость у 1392 р. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Braclav1392.html>

²⁵ *Jablonowski A.* Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII wieku // *Zróżdła dziejowe Polska XVI wieku.* — Warszawa, 1877. — Т. 5. — С. 168, 578; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население юго-западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 65.

²⁶ *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski.* — 2004. — Т. XL. — З. 4. Historia. — № 93. — С. 190–191.

²⁷ *Михайловський В.* Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411–1430 роках: надавча політика у світлі документів // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* — Київ–Львів, 2004. — Т. 2. — С. 110–128. Див. перелік надавчих документів Вітовта для тримачів Східного Поділля в: *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття. — Київ, 2012. — С. 102 (примітка 1).

лютого 1581 р., який був опублікований М.Г. Крикуном та О. Піддубняком, стає відомо, що на сеймі у Варшаві було заслухано оповідання Богдана Козара, який приїхав за дорученням свого батька — брацлавського гродського судді Кіндрата Козара²⁸.

Богдан повідомив королю Стефану і коронній канцелярії про пожежу Вінницького замку 8 жовтня 1580 р., під час якої згоріли документи, що зберігались там у зв'язку з частими нападами татар: «даль он (приятель Кіндрата Козара — Семен Ободенський. — *О.Б.*) былъ до замку Веницкого, яко до безпечного схованья от неприятеля татар». Але «с пригоды за припадкомъ нещаснымъ замок нашъ Веницкии на корень згорель, где жъ, деи, в томъ замку Веницкомъ вси листы и привилья, права вечные от предковъ нашихъ...»²⁹. Серед тих документів був листи і привілеї великого князя литовського Вітовта і короля Яна Альбрехта його предкові Кості Кошиловичу: «...от великого князя Витовта и короля его милости олбрахта, продку его Кости Кошиловичу» на селища «селища ... облич, Пашковцы, Саврань, Беседки, Карачовцы, Деревковцы, Кошиловцы, олешковцы, Урвьживотъ и Харпаки», що належали до Брацлавського повіту («в повете Браславском лежащие»)³⁰.

Отже, у XVI ст. Саврань входила вже до маєтку Козарів, спочатку Кіндрата, потім його сина — Богдана. Під час ревізії Брацлавського замку 1545 року люстратор записав: «Саврань [(Sabran (sic!))], селище, было замьковоє, а тепер держить Козар»³¹. Далі в документі записано, що зем'яни не тримають своїх документів при собі, у зв'язку з постійними набігами татар: «И мы, деи, будучи украинныи слуги гсдрьскии, тыхъ привильевъ и листов нашихъ, которыи в себе на то маемъ, на тот час покладати ихъ не хотимъ; а наиболее, иж ихъ при себе не маемъ, а держимъ ихъ в Каменцу Подольскомъ, ув Острозе и на иныхъ сторонахъ у приятелей нашихъ»³².

²⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — № 92. — С. 276–277. Як вказують упорядники, документ зберігається в: Российском государственном архиве древних актов (РГАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 195. — Л. 333 об.–334. Оригінал. Див. додаток 2.

²⁹ Там саме. Пожежі були частим явищем порубіжного життя. Про це див.: *Nykiel B.* Wpływ czynnika tatarskiego na życie Braclaszczyzny (XIV–XVII wiek). Kilka uwag w świetle źródeł // Поляки на півдні України — Polacy na Południowej Ukrainie. — Одеса–Ополе–Ольштин, 2006. — S. 28–36.

³⁰ Там саме. Принагідно зазначимо, що М. Владимирський-Буданов у своєму вступному слові до «Актив про заселення Південно-Західної Росії» навів цікавий факт, а саме, що у 1580 р. у гродській суд м. Брацлав було подано явку про те, що документи, віддані на збереження до Вінниці приватній особі, згоріли під час нападу на замок кримського хана. Серед них були привілеї великого князя литовського і короля Яна Альбрехта Кості Кошиловичу на селища в Брацлавському воєводстві: Ублин, Пашковці, Совран, Беседки, Кирсовці, Деренковці, Кошиловці, Олешковці, Урви Живот і Храпаки. — *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население юго-западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 65.

³¹ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 231 [110 зв].

³² Литовська Метрика... — С. 232 [РВІ/124/111].

Дещо порушуючи хронологію викладу, нагадаємо, що взимку 1489 р. на річці Савранка та на прилеглих яланецьких болотах³³ відбулась відома битва між татарськими військами та військами польського королевича Яна Альбрехта. Про битву, яка завершилась перемогою війська королевича, писали польські хроністи М. Кромер, М. Стрийковський та Бельські³⁴. Ця битва була зафіксована і в листі Струся до короля. Як вказує В. Михайловський, у листі від 21 вересня 1499 р. він повідомляв «про брак грошей, хворобу коней, про татар, яких бачили за 12 миль від Хмільника, і битву з ними під Савранню (окреслювану як далеку за Брацлавом)»³⁵. Оскільки мова зайшла про битву 1489 р., то вкажемо, що історики її переважно знають у зв'язку з першою згадкою місцевих козаків, які вказували дорогу польському королевичу і українське козацтво³⁶. А з'явилися тут козаки не випадково. Пізніше італієць Олександр Гваньїні писав: «татари часто нападають на подільські і руські землі... беруть з цих країн велику здобич. А це чинять тому, що польський король затримував сплату данини»³⁷. Ось козаки і взяли на себе таку не легку місію, як боронити свій край від набігів татар³⁸. Опис Вінницького замку, що зберігся від 1545 р., свідчить, що стан його бажав кращого: «Не только людемъ в часъ пригоды ѿ навального неприятели негде заперетися и обороны ѿтоколь вчинити, але и быдла страшно заперети. Бо яко-м живъ, — такового простого а слабого замьку украиноного не виделъ»³⁹.

Про Козар згадував також Ф.С. Петрунь, коли писав, що «... крайній на південь Савранський лісовий масив в роки мандрівки Броневського (у 1578 р. — О.Б.) ще був в руках Козар»⁴⁰. До цих слів вченого хотілося б додати, що ліс, як ми бачили з вище цитованого документу, в часи проїзду польського дипломату, посланця короля Стефана Баторія до кримського хана Мухаммеда Гірея дійсно таки був. Але сам М. Броневський про нього не згадував. Він вказав лише на

³³ Річка Яланець впадає в р.Савранка на території с. Осички Савранського району Одеської області.

³⁴ Більш детально про це див.: Білецька О. Савранщина... — С. 52.

³⁵ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта... — С. 230. Див. також: Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta, zebrane przez sp. Adolfa Pawińskiego / Wydał Anatol Lewicki // Archiw historycznej komisji Krakowskiej Akadeji. — Kraków, 1898. — Т. 8. — № 53. — S. 55–56.

³⁶ Бачинський А.Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Одесі — 200. Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Одеса, 1994. — Ч. 1. — С. 49; Білецька О.В. Савранщина. — С. 52; Plewczyński M. Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. — Siedlce, 2005. — S. 90–97.

³⁷ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії/ Упорядк. та пер. з польської о. Юрія Мицика. — К., 2007. — С. 725.

³⁸ Nykiel B. Wpływ czynnika tatarskiego na życie Braclaszczyzny (XIV–XVII wiek). Kilka uwag w świetle źródeł // Поляки на півдні України — Polacy na Południowej Ukrainie. — Одеса–Ополе–Ольштин, 2006. — S. 28–36.

³⁹ Литовська Метрика... — С. 215 [РА/113/100].

⁴⁰ Див. окрему відбитку: Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. — 1926. — Т. 2. — № 2. — С. 6.

р. Савранку та Савранські степи: «Річкою Бугом чи Гіпанісом дійдемо до самого Очакова; потім річками Трестенетом, Берсадою, Ольшанкою і Савранню (звідки степи Савранські отримали назву) до пасіки самого Онісія, незнатного руського, де ростуть дуже високу дуби») ⁴¹. Пасічництво було дуже поширеним заняттям подолян. Самі ж пасіки були настільки важливими, що люстратор на Брацлавщині у 1545 р. зазначив: «*pasek meszczanskich ne potrzeba menszy seliszcz ważyti: sut inszyi paseki, iż y try seliszcza za odnu paseku ne stoiat*» ⁴².

І якщо в 30–40-х роках XV ст. південна межа Поділля сягала узбережжя Чорного моря ⁴³, то в XVI ст. вона була піднята до рівня р. Савранка, ка стала природнім кордоном між двома державами — Великим князівством Литовським та Османською імперією. На це й факт Ф. Петрунь вказав так: «Нагадаєм, що мапи XVI століття звичайно відмічають на півдні натуральну межу Поділля — річку Саврань» ⁴⁴.

Нагадаємо, що перша відома історикам спроба відмежувати територію Брацлавщини від володінь Османської імперії була здійснена у 1542 р. І ця спроба виявилась, як на погляд М.Г. Крикуна, невдалою, оскільки обидві сторони не змогли домовитись: турки наполягали на тому, що кордон має пролягати по правій притоці Богу Саврані (нині — Савранка), а поляки, — що на південь від неї — по правій же притоці Богу Кодимі ⁴⁵. Разом з тим, варто відзначити, що Я.Р. Дашкевич віднайшов документи, в яких йшлося про дипломатичні переговори між цими державами у 40-х роках XVI ст. ⁴⁶ Відомо також, що неподалік від Саврані над Бугом колись був обтесаний стовп із написом

⁴¹ «*Bogo vel Hispani fluvio, penes Oczacoviam usque; itur: proinde ad Trestenetium, Bersadum, Olsaneam, Sauranam, (unde campi Sauranenses dicuntur), rivulos, Onissionis cuiusdam ignobilis Rusci alvearium, in quo altissimae quercinae arbores apparent*». — *Bronovius M. Tartariae descriptio. Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario topografico atque politico illustratae.* — Lugdunum Batavorum: Ex officina Elzeriana, 1630. — Р. 255; *Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей.* — Одесса, 1865. — Т. 6. — С. 333.

⁴² *Źródła dziejowe.* — Т. VI. — S. 127. Див. також: *Петрунь Ф. Степове Побужжя...* — С. 6.

⁴³ *Білецька О.В. Теодорик з Бучача — тримач середньовічного Качибя // Древнее Причерноморье. Материалы международной конференции VIII-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского (Одесса, 11–12 марта 2008 года).* — Одесса, 2008. — С. 40–46.

⁴⁴ Тут Ф.Є. Петрунь посилається на карту С. Мюнстера 1540 р., опубліковану в праці Кордта. — Див.: *Петрунь Ф. Степове Побужжя...* — С. 6.

⁴⁵ *Крикун М. Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях.* — Львів, 2008. — С. 306.

⁴⁶ *Дашкевич Я.Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* — Львів, 2011. — С. 165–170. Див. також: *Katalog rękopisów tureckich / Opr. Abrahamowicz.* — Warszawa, 1970. — Cz. I. Documenty do dziejów polskich i krajów ościennych w latach 1455–1672. — Warszawa, 1959. — S. 73, 75–78.

«Koniec Polski»⁴⁷. Хоча повинні зазначити, що в місцевій традиції збереглося на порубіжній території встановлювати хрест з іконою та рушником та обносити невисоким частоколом. Отож, М.Г. Крикун, провівши ціле розслідування щодо з'ясування кордонів між Великим князівством Литовським, Польським королівством та Османською імперією, прийшов до висновку, що «за різними джерелами, наприкінці 60-х років XVI ст. кордон воєводства на півдні проходив по правій притоці Богу (Південного Бугу) — Саврані, на південному сході — по лівій притоці Богу — Синюсі»⁴⁸. Таким чином, Саврань стала пограничним поселенням.

І нарешті останнє питання, яке нам хотілося б розглянути — коли Саврань стала містечком? А.Д. Бачинський вважав, що містечком Сарань вже була наприкінці XIV ст.⁴⁹. Як на наш погляд, це сталося значно пізніше. Швидше за все, після того як французьким інженером Гійомом Бопланом була побудована фортеця Усть-Саврань в 1634 р.⁵⁰

Отже, у світлі новознайдених матеріалів та джерел історія Саврані вимальовується дещо іншою, ніж традиційна. Першою писемною згадкою «Саврань» є 1392 р. Окрім того, починаючи з XIV ст., бачимо постійно діючий татарський чинник, який мав вплив на історичний розвиток краю. На початку XIV ст. тут проживали татарське населення, від яких досить довго зберігались надписи та поховання, так звані кешені. Згодом місцеве населення змушене було платити данину татарам. З кінця XIV ст. землі Саврані та Савранщини тримали, швидше за все, місцеві феодалі, яких можна віднести до страти зем'ян. За Коріятовичів це був Пашко Васневич (мав князівський дозвіл ловити куниць у Саврані), за доби Вітовта — Костя Кошилович, а в 1545–1581 р. у джерелах фіксується Кіндрат та Богдан Козари. Саранщина відома також завдяки битві між польським військом, очолюване королевичем Яном Альбрехтом, і татарами (у 1489 р.). Тут же пролягали Татарський і Кучманський шляхи та проходила межа між Польським королівством та Османською імперією у 1542 р. Тобто, досліджувана земля була буферною, порубіжною зоною. Тому не дивно, що слово «козак» вперше у польських хроніках було зафіксоване саме тоді, коли мова йшла відносно земель Савранщини.

⁴⁷ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 1351–1352; *Білецька О.* Савранщина. — С. 144–145.

⁴⁸ *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2008. — С. 32. Див. також: *Krykun M.* Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i imperium Otomańskiego w 1633 roku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej: Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin / Pod red. W. Kowalskiego i J. Muszyńskiej.* — Kielce, 1966. — S. 145–157; *Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents / by D. Kołodziejczyk.* — Leiden–Boston–Köln, 2000. — P. 432–435.

⁴⁹ *Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О., Новицкий Е.Ю.* Книга для чтения по истории Одесщины. — Одесса, 1992. — Вып. 1. — С. 51.

⁵⁰ *Білецька О.* Савранщина... — С. 54–55.

Додаток 1. Жалувана грамота подільського князя Федора Коріятовича своєму слугі Пашку Васневичу на села в Брацлавській волості [1392]. Оpubліковано в: Беларуская даўніна, під ред. Ю.М. Микульского. — Минск, 2014. — С. 149–150.

Во има Штца и Сына а Светого Дѹха аминь. Мы кн(я)зь Федоръ Кѹриатовичъ Божию м(и)л(о)стю кн(я)зь господар Подолское земли чиним ведомо тым листом каждому добромѹ, хто ж на тот лист наш посмотреть и ѹслышит его чтучи, иж ꙗ княз(ь) г(о)с(по)д(а)рь дали есмо слуге своему Пашку Васневичу села в Брацлавской волости за его верную службу в дедизну, штчизну и детама его зо всим правомъ з даньми, з винами и з сѹдами, и с пересудами на има села Шандыровъ, Новоселицу на Богу, а шт устьа Бразницы до Кѹтелевы пасеки зъ обѹдву сторон Богѹ не мает са ниhto ѹстѹповати по потоки, што тутъ пришли и въ ѹзеро. Третее село Костентиновъ, а штъ устьа бегучы доле(м) Сильницою зъ обох сторонъ до Собачьего млынища, а в то са не маеть ниhto вступовати. Четвертое село Кѹничее на Бершади. Патое село Гавриловцы под Куничимъ. Шостое Йголковцы на Рогозне. Семое Бакъсановцы на Дмитрове. А Пашко мает сам свои люди судити и вины и пересуды зъ своих людей взати. А Пашковым людем волно во всех лесех стоати пасеками и бчол искати, а Пашко мает на нихъ перепис мѣти и ловити куницы, и искати в Саврани и Сарадчыне, и Боброве. А Пашкови и зѹбры ловити, а Пашковым людем ани кн(я)-жее папши на город робити, ани ставовъ ставити, ани сторожовщины давати, ани цебровщины, ани сена на город давати, ани повозовъ возити. А также што коли мают вси земане дань давати в татары, тое мают дати Пашковы люди. А города мають твердити до которого будутъ || (s. 29) слушати, а шпроч того не ѹстѹповати са в Пашковы люди никоторомѹ воеводе крома Пашка (а)бо его люде(и). А Пашко маеть намъ с того служить ани воеводе посылати децкого на Пашковы люде (а)бо его люде, а на воину и на погоню якъ вси земляне. Пакли будет Пашкови не любо ѹ нас служити, тогды Пашко моцн свою выслугу заставити албо продати, доложившиса г(о)с(по)д(а)ра своего и с кн(я)-жимъ дозволеньемъ поклонившиса может ити до кн(я)жого приателя. А тому всему на ѹтверженье и на сведомье своего кн(я)зства завесили есмо печать своего кн(я)зства. А на тот лист сведьки: княз(ь) Василей Веницкий и пан Гринько Соколецкий, и Павелъ Слупица, пан Ходко Чемеревич, пан Немира Бакотъский, пан Бедрых¹¹ Черкасский воевода, пан Печь, панъ Прокопъ Спалецкий воевода, пан Фронцко подчашый. А писалъ листь Молохвѣи, а писано в Каменцы по Божом Нароженью 1000 и 300 и другое лѣто в патницу перед Небовзатемъ Панны Марьи.

Додаток 2. Оповідання Богдана Козара 1581 р. Опублковано в: Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — № 92. — С. 276–277.

1581 р., лютого 3. Варшава, на сеймі. —

Оповідання Богдана Козара, за дорученням свого батька брацлавського гродського судді Кіндрата, перед королем Стефаном і коронною канцелярією про те, що 8 жовтня 1580 р. під час пожежі у Вінницькому замку згоріли документи, котрі, на прохання Кіндрата Козара, його приятель Семен Ободенський залишив на збереження, а саме: листи і привілеї великого князя литовського Вітовта і короля Яна Ольбрахта його предкові Кості Кошиловичу на селища Облич, Пашківці, Саврань, Бесідки, Карачівці, Деревківці, Кошилівці, Олешківці, Урвиживит і Харпаки

Оповеданє Козаровъ ѿ згоренью правъ и привилеѣвъ его зъ замком Веницким Стефанъ etc.

Ознаимѣемъ тымъ нашимъ листомъ всимъ вобецъ и кождому зособна, кому вѣдати теперъ альбо и на потомъ будетъ належало. Присылал до насъ угрозоны Кондратъ Козар, сѣда кгородскии браславскии, сына своего Богдана, оповѣдаючи, ижъ кгда часовъ недавныхъ в рокѣ прошломъ тисача пятьсотъ ѿсмыдесатомъ мсца ѿктября ѿсмого дна с пригоды за припадкомъ нещаснымъ замокъ нашъ Веницкии на корень згорель, где жъ, деи, в томъ замкѣ Веницкомъ вси листы и привилеѣ, права вечныѣ ѿт продковъ нашихъ, то естъ ѿт великого княза Витовта и корола его милости Олбрахта, продку его Кости Кошиловичѣ на имениа и селища его ѿтчизныѣ, в повете Браславскомъ лежачиѣ, а меновите на Обличъ, Пашковцы, Саврань, Бесѣдки, Карачовцы, Деревковцы, Кошиловцы, Олешковцы, Урвиживотъ и Харпаки, наданыѣ, тамъ згорѣли, которые вси права даль онъ былъ до замкѣ Веницкого, яко до безпечного схованья ѿт неприатела татар, приателю своему шляхетному Семену Ободенскому, чого, однак, // всего яко здавна, такъ и на сѣсь часъ онъ в спокоиномъ держанью и ўживанью за правомъ своимъ вечистымъ естъ. Однакъ, деи, водлѣгъ права то себе варѣючи, абы за тымъ згореньемъ листовъ теперъ и на потомъ онъ самъ и потомки ег(о) якоѣ трѣдности не мели, просилъ насъ, абымо тоѣ оповеданье, черезъ него ѿт ѿца¹ его ўчиненоѣ, до книгъ нашихъ канцлерийскихъ записати розказали. А такъ мы тоѣ оповеданье до книгъ канцлерии нашеѣ коронноѣ записати а на сведецтво тоѣ речи и печатъ нашѣ до сего листѣ притиснѣти розказали. Писанъ въ Варшаве на соимѣ вальномъ коронномъ дна третего мсца феврала року ѿт нароженьа Иусъ Хрыстова тисача пятьсотъ ѿсмыдсать первого а кролеванья нашего рокѣ пятого.

Joannes Borukowski,
R. P. vicerecancellarius

Справа его жъ
Lawryn Piesoczinski

РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 333 об.–334. Оригінал.

SAVRAN' IN 14th–16th CENTURIES IN THE LIGHT OF THE NEWFOUND SOURCES AND MATERIALS

Olga Biletska (Ph.D, teacher, school of Osychky, Savran' district, Odessa region, podolianka@yandex.ru)

The research deals with the study of one of the Podolian settlements — Savran, dated from 14th and 16th centuries. It was shown the new versions of the etymology of the name "Savran". Also it was found that the Tatar factor has been permanent in the historical development of Savran' and the surrounding areas. In particular, here it is fixed Tartar inscription on the granite stones. There is written information about the existence of the Tatar graves (keshene). The analysis of sources leads to the conclusion that later the local population accepted subordination to Tartar, which was manifested in the payment of tribute. Also the study established the first written fixation of the name Savran'. It was found an interesting information related to the rule of the Grand Duke of Lithuania Vytautas when Savran was owned by the zem'yanin (local land owner) Kostia Koshylovich. It was established Savran holders the 16th century. Therefore, the paper will be interesting scientists who explores the research of prosopografia. It was drawn important "highways". There are Tatar and Kuchman' roads which passed through Savran'. In addition, it is noted that Savran was on the border, on the buffer zone — in the beginning to the 40-ies of the 16 century. It is known that Savran was situated near the border between the Polish Kingdom and the Ottoman Empire. It is made a suggestion why the first Cossacks' mention in the Polish chronicles associated with this region.

Keywords: *Savran, Podolia, the Northern Black Sea Region, historical geography, Cossacks, Tatars, keshene, Koriatovichi, Vytautas, Koshilovichi, Kozar.*